



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 269-271

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Manoj Dutt

Research scholar,

Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

भारतीयदर्शने 'अभावस्य' ज्ञानमीमांसा प्रत्यक्षीकरणप्रक्रिया च : एकः समीक्षात्मकः निबन्धः

Manoj Dutt

भारतीयज्ञानमीमांसायां 'अभावस्य' स्वरूपं तस्य ज्ञानस्य साधनं च अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः दार्शनिकविमर्शस्य विषयः वर्तते। मुख्यः प्रश्नः अयं भवति यत्—“भूतले घटो नास्ति” इति ज्ञाने अनुपस्थितस्य वस्तुनः ज्ञानं कथं तथा केन प्रमाणेन भवति? न्याय-वैशेषिकपरम्परा अभावं भावभिन्नं वास्तविकं पदार्थं स्वीकृत्य तस्य ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन भवतीति प्रतिपादयति। विशेषतः नव्यन्यायपरम्परायां विशेषणता-सन्निकर्षस्य माध्यमेन अभावप्रत्यक्षस्य सूक्ष्मा प्रक्रिया व्याख्यायते। अस्य विपरीते भाट्टमीमांसकाः तथा अद्वैतवेदान्तिनः अभावज्ञानाय अनुपलब्धि नामकं स्वतन्त्रं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति। प्राभाकरमीमांसकाः अभावस्य पृथक् तात्त्विकसत्तां नाङ्गीकुर्वन्ति, बौद्धदार्शनिकाश्च अभावं बाह्यवस्तुरूपेण न स्वीकुर्वन्तः तस्य ज्ञानं विकल्पात्मकं, अनुपलब्धिजन्यम् अथवा अनुमानात्मकं मन्यन्ते। प्रस्तुतनिबन्धे भारतीयदर्शनस्य एतासां विभिन्नदृष्टीनां तुलनात्मकं समीक्षात्मकं विवेचनं क्रियते।

भारतीयज्ञानमीमांसायाः प्रमुखं प्रयोजनं यथार्थज्ञानस्य तथा तस्य साधनानां स्वरूपनिर्णयः अस्ति। मनुष्यः प्रतिदिनं विविधवस्तूनां ज्ञानं प्राप्नोति। घटः, पटः, वृक्षः, रूपम्, रसः, गन्धः इत्यादीनां भावपदार्थानां ज्ञानं इन्द्रियाणां माध्यमेन सहजतया भवति। परन्तु ज्ञानस्य क्षेत्रं केवलं वर्तमानवस्तूनां ग्रहणपर्यन्तं सीमितं नास्ति। अस्माकं व्यवहारजीवने नित्यं “अत्र घटो नास्ति”, “गृहे जनः नास्ति”, “मार्गे वाहनं नास्ति” इत्यादीनि ज्ञानानि जायन्ते। अत्र एकः गम्भीरः ज्ञानमीमांसीयः प्रश्नः उत्पद्यते—यत् वस्तु तत्र विद्यमानमेव नास्ति, तस्य अभावस्य ज्ञानं कथं सम्भवति? ज्ञानस्य विषयः यदि सदैव कश्चन विद्यमानः पदार्थः भवेत्, तर्हि अनुपस्थितवस्तुनः अथवा अभावस्य ज्ञानम् केन प्रकारेण प्रमाणीयमेव?

एतस्य प्रश्नस्य समाधानार्थं भारतीयदर्शनपरम्परायां विविधाः मताः विकसिताः। न्याय-वैशेषिकदर्शनं अभावं एकं वास्तविकं तात्त्विकं पदार्थं स्वीकुर्वन् तस्य ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन सम्भवतीति प्रतिपादयति। भाट्टमीमांसकाः अभावस्य ज्ञानं प्रत्यक्षेण न सम्भवतीति मत्वा अनुपलब्धिं षष्ठं स्वतन्त्रं प्रमाणम् अङ्गीकुर्वन्ति। प्राभाकरमीमांसकाः पुनः अभावस्य पृथक्सत्तां निरस्य केवलम् अधिष्ठानस्य ज्ञानमेव अभावज्ञानरूपेण व्यवहरन्ति। बौद्धदार्शनिकाः अपि अभावं बाह्यतत्त्वस्वरूपेण नाङ्गीकुर्वन्तः तस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं न मन्यन्ते। एवं भारतीयज्ञानमीमांसायां अभावविषयकः विचारः केवलं निषेधवाक्यस्य व्याकरणिकसमस्या नास्ति, अपि तु यथार्थवाद, ज्ञानमीमांसा तथा वस्तुस्वरूपविचारस्य अत्यन्तगम्भीरः दार्शनिकविषयः अस्ति।

न्याय-वैशेषिकपरम्परायां अभावस्य पृथक् तात्त्विकसत्तायाः स्वीकारः विशेषमहत्त्वं धारयति। न्यायशास्त्रिणां मतानुसारं यदि अभावः केवलं मानसिकः विकल्पः अथवा भाषिकव्यवहारमात्रं स्यात्, तर्हि “भूतले घटो नास्ति” इति प्रत्यक्षानुभवस्य यथार्थव्याख्या कर्तुं न शक्येत। अतः अभावः भावभिन्नः

Correspondence:**Manoj Dutt**

Research scholar,

Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

एकः पदार्थविशेषः इति स्वीक्रियते। नव्यन्यायपरम्परायां अभावज्ञानस्य सूक्ष्मविश्लेषणं कुर्वता मुख्यतया त्रयः पक्षाः विचार्यन्ते—प्रतियोगी, अनुयोगी तथा सम्बन्धावच्छेदकः।

यस्य वस्तुनः अभावः निरूप्यते सः प्रतियोगी इति कथ्यते। उदाहरणार्थं “भूतले घटो नास्ति” इति ज्ञाने घटः अभावस्य प्रतियोगी भवति। यत्र सः अभावः स्थितः अथवा यस्मिन् अधिकरणे तस्य अभावस्य प्रतीतिः भवति, तत् अनुयोगी अथवा अधिकरणम् इति कथ्यते। अत्र भूतलं घटाभावस्य अनुयोगी भवति। पुनश्च, कस्य सम्बन्धस्य अपेक्षया तस्य प्रतियोगिनः अभावः निरूप्यते, तस्य निर्णयाय सम्बन्धावच्छेदकस्य आवश्यकता भवति। एतेषां सूक्ष्मपारिभाषिकसाधनानां माध्यमेन नव्यन्यायः अभावज्ञानस्य विषयं अत्यन्तनिर्दिष्टरूपेण निरूपयति।

प्रत्यक्षज्ञानस्य न्यायसम्मतव्याख्यायां इन्द्रियस्य विषयस्य च सन्निकर्षः अनिवार्यः मन्यते। भावपदार्थानां ज्ञाने इन्द्रियस्य विषयेन सह संयोगः, समवायः अथवा अन्यः कश्चन सन्निकर्षविशेषः भवति। किन्तु अभावस्य स्वरूपं भावपदार्थवत् मूर्तं नास्ति। अभावेन सह चक्षुरिन्द्रियस्य प्रत्यक्षः संयोगः कथं भवेत्, इति प्रश्नः उत्पद्यते। एतस्य समस्यायाः समाधानार्थं न्यायपरम्परायां विशेषणता-सन्निकर्षस्य सिद्धान्तः प्रतिपादितः।

अन्नभट्टेन तर्कसंग्रहदीपिकायाम् अभावप्रत्यक्षस्य सन्दर्भे विशेषणविशेष्यभावस्य सन्निकर्षरूपता निरूपिता अस्ति। तस्य भावः अयं यत्—यदा चक्षुः भूतलेन संयुक्तं भवति, तदा तस्मिन् भूतले स्थितः घटाभावः भूतलस्य विशेषणरूपेण जायते। अतः भूतलं विशेष्यं तथा घटाभावः विशेषणं भवति। चक्षुषा संयुक्तस्य भूतलस्य विशेषणरूपेण घटाभावस्य ग्रहणात् “भूतले घटो नास्ति” इति ज्ञानं प्रत्यक्षरूपेण उत्पद्यते।

अस्य ज्ञानप्रक्रियायाः क्रमं विचारयामश्चेत्, प्रथमं चक्षुरिन्द्रियस्य भूतलेन सह संयोगः भवति। ततः भूतलम् इन्द्रियगोचरं भवति। तस्मिन् भूतले वर्तमानः घटाभावः भूतलस्य विशेषणरूपेण प्रकाशते। एवं चक्षुषा संयुक्ते विशेष्ये विद्यमानस्य विशेषणस्य ग्रहणात् संयुक्त-विशेषणता-सन्निकर्षः भवति। अस्य माध्यमेन अभावस्य प्रत्यक्षज्ञानं सम्भवति। यदि अभावः कस्यचित् गुणस्य अथवा अन्यस्य समवेतपदार्थस्य सन्दर्भे भवेत्, तदा सम्बन्धानुसारं समवेत-विशेषणता इत्यादयः सन्निकर्षाः अपि विचार्यन्ते। एतेन न्यायस्य अभावप्रत्यक्षसिद्धान्तः केवलं सामान्याभिप्रायः नास्ति, अपि तु एकः अत्यन्तसूक्ष्मः तार्किकः ज्ञानमीमांसीयः सिद्धान्तः अस्ति।

अस्य न्यायीयमतस्य विपरीते भाट्टमीमांसकाः विशेषणता-सन्निकर्षस्य सिद्धान्तं पर्याप्तं न मन्यन्ते। कुमारिलभट्टस्य मुख्यः आक्षेपः अयं यत् सम्बन्धः द्वयोः विद्यमानयोः वस्तुनोः मध्ये एव सम्भवति। यदि घटः वास्तवतः भूतले नास्ति, तर्हि इन्द्रियस्य तेन अनुपस्थितेन पदार्थेन अथवा तस्य अभावेन सह सम्बन्धः कथं

सम्भवति? मीमांसकानां मतानुसारं केवलं भूतलस्य दर्शनात् घटाभावस्य प्रत्यक्षज्ञानं सिद्धं न भवति। अतः अभावज्ञानस्य व्याख्यानार्थं पृथक् प्रमाणस्य आवश्यकता स्वीक्रियते।

एवमेव भाट्टमीमांसायां अनुपलब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणं मन्यते। यदा कश्चित् पदार्थः कस्यचित् स्थाने दृश्ययोग्यः अस्ति, तस्य दर्शनाय सर्वाणि आवश्यकसाधनानि उपस्थितानि सन्ति, तथापि सः पदार्थः उपलब्धो न भवति, तदा तस्य अनुपलब्धिः तस्य अभावस्य ज्ञानं जनयति। एषा एव योग्यानुपलब्धिः इति कथ्यते। उदाहरणार्थं यदि भूतलः प्रकाशितः अस्ति, नेत्रे स्वस्थे स्तः, दृष्टौ कश्चन प्रतिबन्धो नास्ति, तथा घटः तत्र स्थितः सन् दृश्यः भवेत्, तथापि घटस्य दर्शनं न भवति, तर्हि अस्य योग्यस्य घटस्य अनुपलब्धेः कारणात् “भूतले घटो नास्ति” इति यथार्थज्ञानम् उत्पद्यते।

अतः भाट्टमीमांसकस्य दृष्ट्या अभावज्ञानं न तु चक्षुषा अभावस्य साक्षात् ग्रहणम्, अपि तु योग्यस्य पदार्थस्य अनुपलब्धेः माध्यमेन तस्य अभावस्य ज्ञानम् अस्ति। एतादृशं ज्ञानं प्रत्यक्षात् भिन्नं भवति, अनुमानात् अपि पृथक् भवति; अतः अनुपलब्धेः स्वतन्त्रप्रमाणत्वं स्थापितम्। एषा पद्धतिः अभावज्ञानस्य प्रक्रियायां “दृश्ययोग्यता” तथा “अनुपलब्धता” इत्यनयोः विशेषमहत्त्वं प्रतिपादयति।

प्राभाकरमीमांसायां पुनः अभावविषयकः दृष्टिकोणः भाट्टमतात् अपि भिन्नः अस्ति। गुरुः प्राभाकरमिश्रः अभावस्य पृथक् पदार्थरूपेण सत्तां नाङ्गीकरोति। तस्य मते यदा वयं वदामः “भूतले घटो नास्ति”, तदा वास्तवतः अस्माभिः केवलं भूतलमेव जायते। पृथक् कश्चन ‘घटाभावः’ नाम पदार्थः चक्षुषा न गृह्यते। भूतलस्य स्वरूपमेव यथावत् प्रकाशते, तस्यैव ज्ञानं व्यवहारदृष्ट्या घटाभावज्ञानरूपेण कथ्यते। अतः प्राभाकरमतानुसारं अभावस्य पृथक्सत्तां स्वीकृत्य नूतनस्य पदार्थस्य कल्पना कर्तुं आवश्यकता नास्ति।

प्राभाकरमतस्य एषः दृष्टिकोणः ज्ञानमीमांसायां लाघवस्य सिद्धान्तं प्रदर्शयति। यत्र केवलम् अधिष्ठानस्य प्रत्यक्षज्ञानं पर्याप्तं भवति, तत्र अभावं पृथक् पदार्थरूपेण कल्पयितुं किमर्थम्? परन्तु न्यायशास्त्रिणः अस्य मतस्य विरुद्धम् आक्षेपं कुर्वन्ति यत् केवलं भूतलस्य ज्ञानं सर्वथा घटाभावज्ञानस्य व्याख्यां कर्तुं न शक्नोति। घटयुक्तं भूतलं तथा घटरहितं भूतलं इत्यनयोः अवस्थयोः भूतलस्य स्वरूपं समानं भवितुमर्हति, तथापि तयोः ज्ञानव्यवहारः भिन्नः भवति। अतः न्यायमतानुसारं अभावस्य कश्चन पृथक् ज्ञेयविशेषः स्वीकार्यः।

बौद्धदर्शने अभावस्य समस्या पुनः अन्यदृष्ट्या विचारिता भवति। बौद्धप्रमाणमीमांसायां विशेषतः दिङ्नाग-धर्मकीर्तिपरम्परायां प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः स्वलक्षणम् इति मन्यते। प्रत्यक्षं केवलं वर्तमानं, क्षणिकं, साक्षात् उपलब्धं वस्तु ग्रहीतुं शक्नोति। यत् वस्तु तत्र वर्तमानमेव नास्ति, तस्य प्रत्यक्षग्रहणं कथं सम्भवेत्? अतः बौद्धमतानुसारं अभावः प्रत्यक्षस्य विषयः न भवति।

धर्मकीर्तिपरम्परायां निषेधज्ञानस्य व्याख्यायां अनुपलब्धेः तथा विकल्पस्य महत्त्वं दृश्यते। यदा कश्चित् दृश्ययोग्यः पदार्थः अपेक्षिते स्थाने न दृश्यते, तदा तस्य अनुपलब्धेः आधारेण तस्य अनुपस्थितेः निश्चयः भवति। परन्तु एतत् ज्ञानं न्यायीयार्थे प्रत्यक्षं नास्ति। बौद्धदृष्ट्या “घटो नास्ति” इति ज्ञानं वस्तुतः कस्यचित् सकारात्मकस्य प्रत्यक्षस्य अनन्तरं विकल्पात्मकज्ञानरूपेण अथवा अनुपलब्धिहेतुकतर्करूपेण जायते। अभावः स्वतन्त्रः बाह्यपदार्थः न, अपि तु व्यवहारतः निषेधस्य, व्यावृत्तेः अथवा अपोहस्य माध्यमेन व्यक्तः संकल्पनात्मकः बोधः अस्ति।

न्यायशास्त्रिणः मीमांसकानां तथा बौद्धानां एतेषां मतानां समीक्षां कृत्वा स्वकीयस्य अभावप्रत्यक्षसिद्धान्तस्य समर्थनं कुर्वन्ति। प्राभाकरमतस्य खण्डने न्यायः प्रश्नं करोति यत् यदि अभावः केवलं भूतलस्य स्वरूपमेव स्यात्, तर्हि घटयुक्ते भूतले तथा घटरहिते भूतले ज्ञानस्य भेदः कथं व्याख्यायेत? एकस्मिन् स्थले घटस्य उपस्थितिः जायते, अन्यस्मिन् स्थले तस्य अनुपस्थितिः जायते। एतयोः ज्ञानयोः भेदः केवलं अधिष्ठानस्य ज्ञानभेदेन स्पष्टो न भवति। अतः अभावस्य पृथक् ज्ञेयत्वं स्वीकार्यमिति न्यायस्य निष्कर्षः।

भाट्टमीमांसायाः अनुपलब्धिप्रमाणस्य विषये न्यायशास्त्रिणः अन्यं तर्कम् उपस्थापयन्ति। यदि प्रत्येकस्य अभावज्ञानस्य कृते पृथक् प्रमाणं स्वीक्रियते, तर्हि प्रमाणानां संख्या अनावश्यकरूपेण वर्धते। न्यायस्य मतानुसारं यदा विशेषणता-सन्निकर्षेण अभावप्रत्यक्षस्य व्याख्या कर्तुं शक्यते, तदा पृथक् अनुपलब्धिप्रमाणस्य कल्पना गौरवदोषं जनयति। न्यायस्य एषा प्रवृत्तिः प्रमाणव्यवस्थायां लाघवस्य सिद्धान्तेन सम्बद्धा अस्ति।

बौद्धमतस्य सन्दर्भे न्यायः अभावज्ञानस्य व्यवहारिकमहत्त्वमपि दर्शयति। यदि अभावः केवलं मानसिकः विकल्पः स्यात्, तर्हि अभावज्ञानस्य व्यवहारपरिणामः कथं स्पष्टो भवेत्? उदाहरणार्थं, यदा कश्चित् पुरुषः मार्गे सर्पस्य अभावं निश्चित्य निर्भयतया गच्छति, तदा तस्य ज्ञानस्य व्यवहारिकफलम् स्पष्टं दृश्यते। न्यायशास्त्रिणां मतानुसारं एतादृशी अर्थक्रियाकारिता अभावज्ञानस्य वस्तुनिष्ठमहत्त्वं प्रदर्शयति।

एतेषां सर्वेषां मतानां तुलनात्मकाध्ययनेन जायते यत् अभावस्य प्रश्नः केवलं “किम् अस्ति?” इति तात्त्विकप्रश्नः नास्ति, अपि तु “यत् नास्ति तस्य ज्ञानं कथं भवति?” इति ज्ञानमीमांसीयप्रश्नोऽपि अस्ति। न्याय-वैशेषिकपरम्परा अभावस्य वास्तविकसत्तां स्वीकृत्य तस्य प्रत्यक्षज्ञानं विशेषणता-सन्निकर्षस्य माध्यमेन प्रतिपादयति। भाट्टमीमांसा अभावस्य ज्ञानं स्वीकुर्वन्ती तस्य कृते अनुपलब्धि नामकं पृथक् प्रमाणं आवश्यकं मन्यते। प्राभाकरमतं अभावस्य पृथक् वस्तुसत्तां नाङ्गीकृत्य अधिष्ठानस्य प्रत्यक्षज्ञानमेव पर्याप्तं मन्यते।

बौद्धदर्शनं च प्रत्यक्षस्य विषयं वर्तमानस्वलक्षणपर्यन्तं सीमितं कृत्वा अभावज्ञानं प्रत्यक्षरूपेण न स्वीकरोति।

अन्ततः भारतीयदर्शनपरम्परायां अभावविषयकः विमर्शः अस्याः परम्परायाः अद्भुतां तार्किकसूक्ष्मतां तथा ज्ञानमीमांसीयगाम्भीर्यम् उद्घाटयति। सामान्यजीवने अत्यन्तसहजतया प्रयुक्तं “नास्ति” इति पदमपि भारतीयदार्शनिकानां चिन्तने गम्भीरतमस्य तात्त्विक-विमर्शस्य विषयः अभवत्। यदा वयं “भूतले घटो नास्ति” इति वदामः, तदा केवलं रिक्तस्थानस्य वर्णनं न कुर्मः, अपि तु ज्ञानस्य विषयः, प्रमाणस्य स्वरूपम्, वस्तुसत्ता तथा निषेधस्य तार्किकसंरचना—एतान् सर्वान् प्रश्नान् अप्रत्यक्षरूपेण स्पृशामः।

न्याय-वैशेषिकपरम्परायाः विशेषणतासन्निकर्षसिद्धान्तः दर्शयति यत् अभावस्य ज्ञानं केवलं ज्ञानस्य अभावः नास्ति, अपि तु अभावस्य विशिष्टं ज्ञानम् अस्ति। भाट्टमीमांसायाः अनुपलब्धिसिद्धान्तः अस्य ज्ञानस्य कारणरूपेण योग्यवस्तुनः अग्रहणस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। प्राभाकरमीमांसा पदार्थसत्तायाः अनावश्यकविस्तारस्य विरोधं प्रदर्शयति, बौद्धदर्शनं च प्रत्यक्षस्य सीमां तथा विकल्पात्मकज्ञानस्य स्वरूपं पुनर्विचारयति।

अतः एषः निष्कर्षः स्वीक्रियते यत् अभावस्य विचारः भारतीयज्ञानमीमांसायाः सर्वाधिकसूक्ष्मेषु विमर्शेषु अन्यतमः अस्ति। अत्र केवलं अनुपस्थितवस्तुनः समस्या न विचार्यते, अपि तु ज्ञानस्य सामर्थ्यं, प्रमाणानां सीमा, वस्तुनः वास्तविकता तथा भाषायाः निषेधात्मकशक्तिः—एते सर्वे विषयाः परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति। भारतीयदर्शनस्य विभिन्नसम्प्रदायैः प्रस्तुताः एताः व्याख्याः अद्यापि ज्ञानमीमांसा, तर्कशास्त्र, भाषादर्शन तथा आधुनिकदर्शनस्य सन्दर्भे गहनचिन्तनस्य विषयाः सन्ति।

प्रामाणिकाः सन्दर्भग्रन्थाः

१. अन्नम्भट्टः—तर्कसंग्रहः तथा तर्कसंग्रहदीपिका, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
२. कुमारिलभट्टः—श्लोकवार्तिकम्, विशेषतः अभावविषयकप्रकरणम्।
३. धर्मकीर्तिः—न्यायविन्दुः, धर्मोत्तरटीकासहितः।
४. गङ्गेशोपाध्यायः—तत्त्वचिन्तामणिः, प्रत्यक्षखण्डः तथा अभाव-विषयकविमर्शः।
५. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः—कारिकावली तथा न्यायसिद्धान्त-मुक्तावली।
६. उदयनाचार्यः—किरणावली तथा आत्मतत्त्वविवेकः।